

Mykola Barmak, Nadiya Shkilnyuk

**SOURCES OF INCOME OF MUNICIPAL BUDGETS OF VOLYN SECOND
HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY**

The system of income of urban public Town Volyn province in the second half of XIX – early XX century, which was based on taxes on property, income from the lease of city land and various meetings. It is noted that the constant lack of funds in the city treasury was important consequence of the imperfection of municipal law and urged Duma constantly increase the size of payments and drive new charges.

Key words: Volyn province, urbanization processes, evaluation fee, taxes, urban economy.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

**БУДІВЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досліджена проблема розвитку будівельної промисловості України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано взаємозв'язок будівельної галузі з іншими галузями обробної промисловості. Наводяться дані кількості випущеної продукції заводами, збут на внутрішніх і зовнішніх ринках, особливості забезпечення промисловості робітничими кадрами, умови праці та інші аспекти досліджуваної теми.

Ключові слова: будівельна промисловість, завод, Україна, Російська імперія, губернія.

Важливе значення для розвитку промисловості України у зазначений період належить будівельній промисловості.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку будівельної промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування будівельної промисловості в досліджуваній період.

Над цією проблематикою працювали такі дослідники, як І. Гуржій [1], І. Мухіна [2], О. Нестеренко [3] та інші. У своїх працях вони досліджували окремі аспекти розвитку будівельної промисловості, такі, як її становище, джерела формування робітників, описували загальну характеристику в окремих губерніях. Виходячи із цього, у цій статті передбачається детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку будівельної промисловості в українських губерніях Російської імперії, порівняти особливості розвитку галузі із Російською імперією та зробити узагальнення і висновки.

Будівельній промисловості належить важливе значення в репродукції суспільного капіталу. Зростання будівельних робіт неминуче веде до збільшення попиту на засоби виробництва і робочу силу [3, с. 36]. Виробництво будівельних матеріалів в Україні довгий час було представлене, здебільшого, дрібними та середніми заводами. До промисловості будівельних матеріалів належали цементна, черепично-цегельна, лісопильна та інші галузі виробництва [4, с. 185].

Цементна промисловість до ХІХ ст. практично не існувала. Примітивне виготовлення цементу у Росії відоме ще у ХVІІІ ст., але лише у першій чверті ХІХ ст. знайдено способи виготовлення гідралічного цементу зі штучно виготовленої суміші вапна і глини з подальшим випалюванням і роздрібненням виготовленої продукції на порошок. Перший цементний завод в Росії засновано тільки у 1856 р., а потім – у 1856–1866 рр. У 70-х рр. ХІХ ст. виникло ще три, один із них на Поділлі. Однак цементне виробництво у Росії розвивалося повільно. Причиною цього було те, що приблизно у 70-х рр. ХІХ ст. англійські, а пізніше й німецькі промисловці цілком заповнювали цементний ринок Росії. До того ж російський цемент, через недостатню техніку виробництва, був низької якості. Лише згодом, коли якість російського цементу докорінно поліпшилася, довізне мито у 1881 р. підвищилося до 7 коп. з пуда проти 3 коп. до 1880 р., а відомство шляхів сполучення почало сприяти цементним заводам. Внаслідок цього виробництво російських цементних заводів зміцнилося і набрало швидкого розвитку. Якщо у 1890 р. вироблено 10,5 млн пудів цементу, то вже у 1892 р. – 13,3 млн пудів. Промислове піднесення наприкінці ХІХ ст. вплинуло і на виробництво цементу. Один за одним виникають нові заводи, в тому числі й в Україні, особливо на Донеччині [4, с. 185].

У 1897 р. в Одеському повіті Херсонської губернії відзначався виробництвом цементний завод товариства із виробництва цементу, який у цей період виготовив продукції на суму 450 тис. крб. і

товариства із виробництва цементу М. Шварцкопфа, обіг продукції якого становив 170415 крб. [8, с. 19–20].

Цементні заводи в Україні до 1912 р. не відігравали значної ролі у забезпеченні країни цементом, хоч їх кількість досягла 12. Це були, переважно, дрібні підприємства із відсталою технікою. Лише Амвросіївський, Краматорський, Дніпровський, Здолбунівський цементні заводи відзначалися значним виробництвом [4, с. 185–186].

Найбільш поширене було в Україні черепично-цегельне виробництво, яке розміщувалося на території усєї країни, але найбільше розвинутим було на Київщині, Катеринославщині і Харківщині [4, с. 186].

Зростання кількості цегельних заводів також нерозривно пов'язане із розвитком міст, промисловості й торгівлі. Зокрема, у 1860 р. в Україні було понад 100 цегельень, а вартість їх продукції досягала 1151 млн крб. Вартістю продукції виділялися цегельні Херсонської, Катеринославської, Київської і Харківської губерній. На цегельних підприємствах, за винятком одиниць, роботи виконувалися вручну. Серед цегельень, які мали ринковий характер, виділявся завод Ейсмана у Києві, побудований у 1833 р. Завод щорічно виробляв 2 млн штук цегли. Поряд із цегельнями в Україні працювали черепичні підприємства. Їх продукція, як і продукція цегельень, збувалася виключно на місці [1, с. 36].

У 1870 р. у Вовчанському повіті Харківської губернії розпочав роботу цегельний завод Р. Хайфа, на якому 6 робітників щорічно виробляли продукції на суму 1600 крб. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. губернії працював цегельний завод Е. Едельмана, на якому працював 31 робітник, які виробляли продукції на 10 тис. крб. Найбільшими у губернії були цегельні заводи Л. Кеніга, товариства «Ротермуд і Вейсе», Скалона. Так, Л. Кенігволодів у Тростянці Охтирського повіту губернії цегельним заводом, на якому працювало 42 робітники, а випуск продукції на 1892 р. становив 1,2 млн штук на суму 9600 крб. У цей же час товариство «Ротермуд і Вейсе» в селі Рубіжне Вовчанського повіту губернії володіло цегельним заводом, на якому працювало 8 робітників. Об'єм продукції становив 200 тис. штук на суму 1200 крб. На цегельному заводі Скалона у слободі Білий Колодязь цього ж повіту працювало 40 робітників. Щорічний випуск продукції заводу становив 580700 штук на 5807 крб. Загалом, наприкінці XIX ст. на цегельних заводах губернії, заснованих представниками національних меншин, працювало 127 робітників, які виробляли 1980700 штук цегли щорічно [2, с. 74–75].

Цегельних заводів у 1900 р. в Росії (без Сибіру, Середньої Азії і частково Кавказу) налічувалося 949 із загальним числом робітників 47193. Сума виробництва становила 20733 тис. крб. В Україні в тому ж році було 198 цегельних заводів з числом робітників 10409 осіб і сумою виробництва в 4367 тис. крб. Найбільше цегельень було в Київській (45), Харківській (36) і Катеринославській (44) губерніях [3, с. 37].

Для уявлення про розміри найбільших цегельних заводів наведемо деякі приклади. На станції Костянтинівка діяв завод під назвою «Торецьке товариство вогнетривких виробів». Середній обсяг виробництва цього закладу наприкінці 90-х рр. XIX ст. становив у вартісному виразі 75100 крб., кількість робітників – 125. У Бахмуті був черепично-цегельний завод Унгера, який виробляв у середньому продукції за рік 22500 крб., кількість робітників – 83. У Києві розміщувався цегельний завод Булишкіна з річним виробництвом продукції на 56 тис. крб. і кількістю робітників до 100. У Києві діяли також цегельні заводи Міхельсона і Сніжка. На першому зайнято 286 робітників з річним виробництвом продукції на 126 тис. крб., а на другому відповідно – 123 і 41500 крб. [4, с. 186].

На Київщині у Корчуватому діяв цегельний завод, який належав Видубецькому монастирю. Монастир здавав його в оренду. У 1896 р. на заводі працювало до 80 робітників, серед них один майстер, дев'ять підлітків. Завод виробив за сезон (з 15 травня – по 1 жовтня) 1,6 млн штук цегли на 16800 крб. Цегла збувалася у Києві. Сквирський заклад мав лише 7 робітників у цьому році, яким за сезон заплатив 250 крб. Цегли виготовлено на 810 крб. Норма прибутку на цьому заводі становила 21 %, а норма експлуатації – 56 %. Отже, дрібний заклад при такій нормі експлуатації міг мати за сезон 140–200 крб. прибутку [4, с. 188].

У Харкові діяв завод із виробництва цегли і деяких інших будівельних матеріалів, де працювало до 450 робітників, вироблялося продукції на рік 360–422 тис. крб. [4, с. 188].

У 1892 р. в Одеському повіті Херсонської губернії було 2 черепичних заводи із виробництвом продукції на 5 тис. крб. і 36 робітниками та 2 цегельних з виробництвом 21790 крб. і 83 робітниками [5, с. 101]; у 1893 р. відповідно 2 черепичних заводи з виробництвом на суму 4 тис. крб. і 29 робітниками та 1 цегельний з виробництвом 4790 крб. і 18 робітниками [6, с. 80] і в 1898 р. також 2 цегельних заводи із виробництвом продукції на 46500 крб. і 112 робітниками та 3 черепичних із сумою виробництва 12780 крб. і 83 робітниками [7, с. 40].

У 1912 р. в Україні нараховувалося 252 цегельних заводи. Найбільше їх було цього року в Катеринославщині (54), Київщині (49), Харківщині (48) і Херсонщині (39). Найменше – на Чернігівщині (6), Поділлі (8) і Волині (11) [3, с. 188].

Виробництво цегли у 1912 р. становило (в тис. штук): на Волині – 18377, Катеринославщині – 83194, Київщині – 128048, Поділлі – 17348, Полтавщині – 26991, у Таврійській губернії – 14577, Харківщині – 4601. За розмірами виробництва цегли Київщину випередили лише Московська і Петербурзька губернії [4, с. 188].

Особливе місце у галузі виробництва будівельних матеріалів посідала промисловість із обробки дерева. Однією з форм обробки дерева, як сировини для будівельних робіт, було лісопилення (тертаки). В Україні у 1884 р. лісопильна промисловість налічувала 83 заклади із загальною кількістю 2411 робітників і виробництвом продукції на 2 млн 139 тис. крб. Найбільше підприємств (20) було на Київщині і найменше (2) на Харківщині. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. лісопильна промисловість значно зросла; на Харківщині вона зникла, але дуже розширилася на Чернігівщині, Херсонщині, Катеринославщині і Волині [4, с. 193].

Найбільше тертаків наприкінці 90-х рр. XIX ст. було на Волині (32), Київщині (25) і Катеринославщині (18). Найбільше вироблено лісопильними заводами у Херсонській губернії – на 2060200 крб., у Катеринославській – на 1640000 крб. і у Волинській – на 1150000 крб. За кількістю робітників, у середньому на одне підприємство, найбільшими були заклади Херсонщини (55 чоловік), Катеринославщини (44), найдрібнішими – заклади на Волині (28), Київщині (24), Полтавщині (26 чоловік) [4, с. 194].

На базі розвитку лісопильної промисловості в Україні діяли, у дуже незначній кількості, заклади із виготовлення паркету, меблів та бондарських виробів. Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст., згідно із офіційними даними, в Україні працювало 7 заводів із виготовлення паркету. Вони розміщувалися у трьох губерніях: Волинській (2), Київській (1) і Херсонській (4). У середньому на один заклад на Волині припадало до 94 робітники, Київщині – 24 і Херсонщині – 23. В той же час, вироблялося продукції на один заклад на Волині на 57280 крб., Київщині – до 50 тис. крб. і Херсонщині – до 37575 крб. Очевидно, найбільші заклади були у Волинській губернії [4, с. 194].

Підприємств із виготовлення бондарських виробів налічувалося лише 8: два у Катеринославщині із загальною кількістю робітників 37 і виробництвом продукції на 32400 крб., один – Київщині з кількістю робітників 23 і виробництвом продукції на 36400 крб. і п'ять – Херсонщині, де працювало до 163 робітників і вироблялося продукції майже на 233400 крб. Бондарне виробництво цим не обмежувалося. Існували відповідні цехи при багатьох інших підприємствах, наприклад, при цементних заводах; бондарним виробництвом зайнято також дуже багато кустарних промислів [4, с. 194].

У 1908 р. кількість цегельних заводів в Росії зменшилася. Всього у країні в цьому році налічувалося 890 цегельень з числом робітників 43109 осіб. Сума виробництва скоротилася до 19777 тис. крб. Скоротилася кількість цегельень і в Україні: їх залишилося 183 з числом робітників 9798 чоловік і сумою виробництва в 4188,9 тис. крб. Зменшення викликано кризою 1908 р. і наступною депресією, яка тривала до 1910 р. [3, с. 37]. Зокрема, у 1908 р. набагато скоротили виробництво цегельні заводи. Так, лише на Київщині цегельні заводи зменшили випуск продукції на 75 %. У Києві припинили роботу арматурний і цегельний заводи. Наведені факти переконливо свідчать про труднощі, які пережила промисловість Росії і України у зазначений період, про затяжний характер економічного застою в країні. Це викликало, зокрема, падіння цін на основні промислові товари.

Незважаючи на значне скорочення кількості підприємств, сума виробництва майже не змінилася. Це свідчить про концентрацію виробництва, зростання інтенсивності і продуктивності праці на цегельнях [3, с. 37].

Таким чином, для економіки України пореформеного періоду характерним був порівняно швидкий розвиток промисловості, який супроводжувався корінним зрушенням в її структурі, енергоозброєності, техніці й технології. Скасування кріпосного права 1861 р. і наступне завершення промислового перевороту зумовили значні соціальні зміни в складі українського населення. Упродовж другої половини XIX ст. тут остаточно сформувалися два основні класи суспільства – промисловий пролетаріат і промислова буржуазія.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с. 2. Мухіна І. Г. Участь національних меншин у розвитку промислової інфраструктури в Харківській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. 2007. Вип. 28. С. 71–75. 3. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с. 4. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: В-во

Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 1962. 580 с. 5. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1892 год. Одесса, 1893. 106 с. 6. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1893 год. Одесса, 1894. 86 с. 7. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1898 год. Одесса, 1899. 47 с. 8. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. Одесса, 1899. 264 с.

References

1. Hurzhiy I. O. Zarodzhennya robitnychoho klasu Ukrayiny [The birth of the working class of Ukraine]. K.: Derzhpolitvydav URSR, 1958. 180 s. 2. Mukhina I. H. Uchast' natsional'nykh menshyn u rozvytku promyslovoyi infrastruktury v Kharkivs'kiy huberniyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Participation of national minorities in the development of industrial infrastructure in the Kharkiv province at the end of the nineteenth and early twentieth centuries]. Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istoriya ta heohrafiya» / Kharkivs'kyi natsional'nyy pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody. 2007. Vyp. 28. S. 71–75. 3. Nesterenko O. O. Rozvytok kapitalistychnoyi promyslovosti i formuvannya proletariatu na Ukrayini v kintsi XIX i na pochatku XX st. [Development of the capitalist industry and the formation of a proletariat in Ukraine in the late XIX and early XX centuries]. K.: Derzhpolitvydav URSR, 1952. 180 s. 4. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini [Development of industry in Ukraine]: v 2 ch. K.: V-vo Akademiyi nauk Ukrayins'koyi RSR, 1962. Ch. 2: Ekonomichna pidhotovka Velykoyi Zhovtnevoyi sotsialistychnoyi revolyutsiyi. Fabrychno-zavod's'ke vyrobnytstvo. 1962. 580 s. 5. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uезду за 1892 год [Statistical and economic review of the Odessa region for 1892]. Odessa, 1893. 106 s. 6. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uезду за 1893 год [Statistical and economic review of the Odessa region for 1893]. Odessa, 1894. 86 s. 7. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uезду за 1898 год [Statistical and economic review of the Odessa region for 1898]. Odessa, 1899. 47 s. 8. Fabrychno-zavodskaya i remeslennaya promyshlennost' Odesskogo gradonachal'stva Khersonskoi gubernii i Nikolaevskogo voennogo gubernatorstva v 1898 godu s prilozheniem spiska fabrik, zavodov i sel'skokhozyaistvennykh mel'nits [Factory and handicraft industry of the Odessa mayor of Kherson province and the Nikolaev military governorship in 1898 with the appendix of the list of factories, factories and agricultural mills]. Odessa, 1899. 264 s.

Николай Москалюк

СТРОИТЕЛЬНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье исследована проблема развития строительной промышленности Украины во второй половине XIX – начале XX вв. Показано взаимосвязь строительной отрасли с другими отраслями обрабатывающей промышленности. Приводятся данные количества выпущенной продукции заводами, сбыт на внутренних и внешних рынках, особенности обеспечения промышленности рабочими кадрами, условия труда и другие аспекты изучаемой темы.

Ключевые слова: строительная промышленность, завод, Украина, Российская империя, губерния.

Mykola Moskalyuk

CONSTRUCTION INDUSTRY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

In the article the problem of the construction industry in the second half of XIX – early XX century. The correlation of the construction industry with other manufacturing industries. The data quantity of products factories, sales in domestic and foreign markets, especially the software industry workers, working conditions and other aspects of the subject.

Key words: construction industry, factory, Ukraine, Russian Empire, province.